

Олександр Сич

НАЦІОНАЛІЗМ – ФАКТОР ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглядається націоналізм як фактор цивілізаційного визначення, аналізується його вплив на формування та збереження національної ідентичності, що виступає головним критерієм такої визначеності. Особлива увага звертається на

Олександр Максимович Сич – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри публічного управління та адміністрування ІФНТУНГ, голова Івано-Франківської обласної ради.

особливості формування та цивілізаційного визначення нації, які перебувають на етапі постколоніального становлення.

Ключові слова: цивілізація, цивілізаційне визначення, нація, етнічна нація, політична нація, національна ідентичність, націоналізм.

Oleksandr Sych. Nationalism - the factor of civilizational definition. *In the article, the author considers nationalism as a factor of civilizational definition, analyzing its influence on the formation and preservation of national identity, which serves as the main criterion for such determination. The particular attention is paid to the peculiarities of the formation and civilizational definition of nations at the stage of postcolonial development.*

Key words: civilization, civilizational definition, nation, ethnic nation, political nation, national identity, nationalism.

Російська агресія проти України 2014 року і чотирирічне військове протистояння на Сході нашої держави в черговий раз актуалізували теми націоналізму та цивілізаційного визначення. З одного боку, початок війни наочно увиразнив концепцію Р. Брюейкера про «боротьбу тріади націоналізмів» на пост-советському просторі – націоналізмів російської метрополії та російської національної меншини в національних державах, що постали після розпаду ССРСР, проти націоналізмів цих держав [2]. А з іншого – причиною для російської агресії став курс України на євроінтеграцію, отже, її намагання цивілізаційно визначитися поміж Європою та Євразією.

Цілком закономірно, що в умовах російсько-української війни значно активізувалися українські націоналістичні структури, які протягом ХХ століття і після проголошення незалежності України традиційно позиціонували Росію як її головного ворога. Їхні парамілітарні підрозділи відіграли вагомий роль у стримуванні агресора на початковому етапі війни, а партійні утворення так само вагомо впливають на перебіг внутрішньополітичних процесів. А тому питання впливу націоналізму на цивілізаційне визначення нашої держави становить значний інтерес для наукового дослідження. Отож, об'єктом цього дослідження є націоналізм, а предметом – цивілізаційний аспект його доктрини.

Сьогодні в українській науці не бракує наукових робіт з історії українського націоналізму. Значно меншою є їхня кількість у політичних науках, для яких він інерційно залишається переважно табуованою темою. Найбільш системно існуючі теорії нації та націоналізму в однойменній роботі опрацював Г. Касьянов. Аналізу сучасного стану українського націоналізму присвячені дослідження В. Кулика, В. Панченка, кандидатська дисертація Е. Андрющенка. У ній, в тому числі, подано і розгорнутий аналіз бібліографії проблеми [1, с. 11–17]. Хорошим науковим майданчиком для активізації досліджень на вказану тему стала постійно діюча наукова конференція «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави». У її рамках появилися наукові статті С. Адамовича, В. Алтухова, В. Бусленка, Б. Галайка, В. Труша, В. Рога, М. Молочка, Б. Паски. Низка праць на зазначену тему опублікував також автор статті. Однак тема цивілізаційного аспекту доктрини націоналізму і надалі залишається нерозкритою. А тому завданням цієї статті є аналіз впливу націоналізму на цивілізаційне визначення держави.

Методологічною основою для статті є роботи українського вченого М. Михальченка, який спеціалізується на темі цивілізаційних досліджень, та британського дослідника націоналізму Е. Сміта.

Зокрема, член-кореспондент НАН України М. Михальченко під цивілізацією розуміє етнічну або етнополітичну спільність, об'єднану мовою, територією, культурою, економічним ладом, релігією, мораллю та іншими компонентами способу життя. Власне спосіб життя вчений вважає універсальним критерієм визначення цивілізації [8, с. 10–11]. Частково з цим збігається і те визначення цивілізації, яке подає відомий американський дослідник С. Гантінгтон: «І цивілізація, і культура стосуються способу життя народу, і цивілізація – це явно виражена культура» [3, с. 39]. Наголошуємо «частково», тому що, за твердженням самого М. Михальченка, він, на відміну від С. Гантінгтона, для класифікації цивілізації пропонує не один критерій (культура), а їх систему [8, с. 9].

Натомість Е. Сміт, професор у галузі націоналізму та етнічності Лондонської школи економіки, якого вважають класиком досліджень феноменів нації та націоналізму, визначає націоналізм

як ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, яке має становити реальну або потенційну націю [12, с. 81]. Головними положеннями доктрини націоналізму вчений вважає такі: 1. світ поділений на нації, кожна з яких має власний характер і долю; 2. нація є джерелом будь-якої політичної влади, і лояльність до нації перевищує всі інші лояльності; 3. щоб бути вільними, люди мають ідентифікуватися з певною нацією; 4. щоб бути самобутньою, кожна нація має бути автономною; 5. задля миру і справедливості на землі нації мають бути вільними і захищеними. З цих положень Е. Сміт виводить три основні ідеали нації: національна ідентичність, національна єдність і національна автономія [13, с. 207–208].

У контексті теми цивілізаційного визначення основним із наведених ідеалів вважаємо національну ідентичність, бо із неї випливає національна єдність й за умови її збереження національна спільнота домагається для себе автономного існування.

У свою чергу, до найголовніших рис національної ідентичності Е. Сміт відносить: 1. історичну територію, або рідний край; 2. спільні міфи та історичну пам'ять; 3. спільну масову, громадську культуру; 4. єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5. спільну економіку з можливістю пересуватися у межах національної території [12, с. 23].

Для порівняння вважаємо за доцільне навести погляд на національну ідентичність іншого відомого західного дослідника проблем нації і націоналізму – професора Лондонського університету королеви Марії, професора політичних наук М. Гіббернау. Під національною ідентичністю дослідниця розуміє «колективне чуття, зіперте в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй». Такі атрибути вона бачить в п'яти вимірах: психологічному, культурному, територіальному, історичному і політичному. Коротко й узагальнено їх можна сформулювати як спільний емоційний зв'язок, мова, культура, історія, територія й суверенне право визначити колективну долю [4, с. 20–38].

Як бачимо, в більшості характеристик бачення національної ідентичності обох британських дослідників збігається. Часткова відмінність полягає в тому, що Е. Сміт додатково наголошує на

економічній характеристиці національної спільноти, а М. Гіббернау – на психологічній. Якщо ж ці визначення порівняти із визначенням цивілізації, запропонованим М. Михальченком, то в очі впадає майже повна аналогія між ними.

Таким чином можна дійти висновку, що спосіб життя, який розрізняє цивілізації між собою, є тим же, що й національна ідентичність, яка аналогічно розрізняє між собою національні спільноти.

У такому разі, під цивілізаційною визначеністю слід розуміти проєктовану належність національної спільноти за визначеним критерієм, і таким критерієм виступає національна ідентичність.

Класифікуючи цивілізації, М. Михальченко розрізняє глобальний, регіональний та локальний їхні види [8, с. 17]. Очевидно, для кожного із видів суть цивілізаційної визначеності набуває дещо відмінного значення. Визначеність щодо глобальної цивілізації – це рівень відповідності способу життя національної спільноти тому способу життя, який є відмінною рисою цивілізації як наднаціональної спільноти. А отже, це означає рівень відповідності національної ідентичності тим рисам ідентичності, які характеризують глобальну ідентичність. У той же час, цивілізаційна визначеність регіональної та локальної цивілізацій, на нашу думку, зводиться до самоусвідомлення себе національною спільнотою, що володіє окремою національною ідентичністю. Очевидно, що й цивілізаційна визначеність локальної цивілізації щодо регіональної в більшій мірі аналогічна до визначеності регіональної цивілізації щодо глобальної. Як приклад останньої, М. Михальченко наводить взаємини кримськотатарської локальної і української регіональної цивілізацій [8, с. 17].

Серед дослідників націй і націоналізму та в практичному політичному вимірі сьогодні присутні два відмінні трактування нації – етнічне та політичне. Своїми витоками вони виходять із різних шляхів формування націй у Західній та Східній Європі й, відповідно, започаткованого Г. Коном протиставлення західноєвропейського розуміння націй (як політичних, громадянських) східноєвропейському (культурних, етнічних). Згідно з його поглядами, вже існуюча у Західній Європі сучасна централізована

держава раціонально сприяла формуванню нації, наповнюючи своїх громадян спільною для них свідомістю та уможливлуючи їх політичну і культурну інтеграцію в єдину національну спільноту. Оскільки народи Східної Європи не мали власних державних утворень, то інструментом становлення їхніх націй стала культура [9, с. 629–633].

Поділ націй на етнічні та політичні був уведений на поч. ХХ ст. німецьким істориком Ф. Майнеке. Однак політичне трактування нації у нього не розбігалось з етнічним і співвідносилось як часткове із загальним та позначало ту частину нації, що замешкувала на території, обмеженій державними кордонами. Натомість належність до етнічної нації не залежала від них і виходила поза їх межі [9, с. 25].

Влучно своє розрізнення між цими категоріями подала американська професорка Е. Томпсон. «І справді, в англійській мові немає значної різниці між словами «нація» і «держава» та, відповідно, між словами «громадянство» та «національність». Однак в Азії, Латинській Америці та континентальній Європі вважається, що національність пов'язана з культурними навичками та пам'яттю людини, тоді як громадянство вказує на громадянське становище (або вибір, у разі натуралізації) – належність до сукупності громадян певної політичної одиниці» [14, с. 23].

У той же час нинішнє етнічне і політичне трактування часто подаються як взаємозаперечні із наголосом на шкідливості використання етнічного чинника для консолідації нації. Звідси вживання з такою самою негативною конотацією і терміна «етнічний націоналізм», що ввійшов в обіг в 1970-х роках і спочатку цілком нейтрально використовувався для позначення регіональних визвольних рухів поряд зі синонімом «етнорегіоналізм». Погоджуємося із українським дослідником В. Лісовим, який застерігає від серйозних небезпек, що виникають внаслідок такого протиставлення етнічного та політичного трактування нації. Адже це веде до заперечення доцільності існування етнічного ядра у формуванні сучасної української нації. В той же час процес формування західноєвропейських політичних націй відбувався за обов'язкової наявності такого ядра, бо ж різні етнічні групи, що проживали на території тої чи іншої держави,

формувався під її впливом в єдину політичну спільноту навколо і на базі тої із них, що була найчисельнішою й культурно та економічно найрозвинутішою. В. Лісовий дуже влучно зазначає, що «термін «етнічний націоналізм» у його негативному значенні використовують сьогодні в Україні тільки супротивники того, щоб українська політична нація володіла українськими культурними ознаками» [5, с. 13–17].

Вважаємо, що незалежно від етнічного чи політичного трактування нації її цивілізаційна визначеність здійснюється через призму національної ідентичності. По-перше, незалежно від такого трактування, нація об'єктивно володіє власною ідентичністю. А по-друге, процес формування політичної нації в умовах існування державного утворення закономірно вимагає наявності етнічного ядра, на основі якого буде сформована її ідентичність. Своє визначення цивілізації М. Михальченко однаковою мірою будує на «етнічній та етнополітичній спільноті» й при цьому додатково уточнює: «Навіть коли політична нація формується на багатоетнічному ґрунті, національна ідентичність існує на основі найбільшої етнічної групи» [8, с. 204].

Свою особливість має процес формування політичних націй, які перебувають на етапі постколоніального становлення. І цей аспект є актуальним для аналізу сучасної української дійсності. Титульна нація, яка дала назву новоутвореній державі, змушена змагатися за право сформувати таке ядро із національною меншиною, яка є представником колишньої метрополії і яка в цій боротьбі користується підтримкою своєї зовнішньої батьківщини. До того ж така національна меншина, використовуючи привілейоване становище, досягнуте в період колоніального панування своєї нації, від початків становлення національної держави уконституює за собою значні преференції в суспільно-державному житті. Яскравим прикладом узаконення таких переваг є статус російської меншини в Україні [6, с. 243].

Цей процес, по суті, також є актом цивілізаційного визначення у вимірі регіональної цивілізації, і визначальну роль у ньому відіграє національна держава. Залежно від рівня її підтримки титульна нація в процесі формування етнічного ядра політичної нації може втратити як деякі із рис своєї ідентичності, так і

позбутися її повністю. Цей результат одночасно може бути й результатом цивілізаційного визначення. Власне такий процес влучно відобразив, як уже згадувалося, Р. Брюбейкер у формулі «боротьби тріади націоналізмів» на постсовєтському просторі – російського «вітчизняного» націоналізму, «націоналізаційного» націоналізму крайн-нащадків та націоналізму меншин нової російської діаспори [2, с. 78].

Дуже детально механізм підкорення географічного простору й ментальності поневоленого народу у практиці європейського колоніалізму розкрив Е. Саїд. Завойовуючи заморські території задля визиску їхніх ресурсів, європейські колонізатори засобами культури намагалися змінювати ментальність місцевих народів, спотворювали їхню історію, зображаючи місцевих мешканців як недолугих тубільців і виправдовуючи своє завойовництво нібито цивілізаційною місією, й навіть природне середовище перетворювали «на подобу того, що лишилося вдома». Як один із найяскравіших прикладів він подає Ірландію, яку, врешті-решт, поглинула Британія і для англізації місцевих назв якої було навіть створене спеціальне Ірландське картографічне товариство. А тому одним із перших завдань культури опору колоніалізму Е. Саїд вважає «повернення, перейменування й перезаселення землі». «Відчуття землі, яку повернув її народ, також уможливило пошуки автентичности, національного коріння, природнішого за пропоноване колоніальною історією, нового пантеону героїв, мітів і релігій. А одночасно зі створенням цих націоналістичних начерків деколонізованої ідентичности завжди відбувається чи не надприродна, квазіалхімічна реконструкція тубільної мови», – пише він у своїй фундаментальній праці [10, с. 320].

У справі боротьби проти колоніалізму і повернення звільненим територіям та народам їхньої автентичності Е. Саїд важливу роль відводить націоналізмові, хоча при цьому демонструє, що не є його симпатиком. Він вважає, що антиколоніальний рух у метрополіях та імперських територіях розпочинався саме тоді, коли ініціативу виявляли націоналісти. А вже після них естафету перебирали інтелектуали, які критично переглядали культуру метрополії, застосовуючи проти неї її ж методи, дискурси та зброю науки. «Націоналізм» – це слово, яке все ще позначає купу

недиференційованих речей, однак для мене воно досить адекватно визначає мобілізаційну силу, яка об'єднала народи зі спільною історією, релігією та мовою для опору чужій окупаційній імперії» [10, с. 315].

У той же час інша дослідниця культури колоніалізму Е. Томпсон зауважила, що специфічним у Європі було і є сприйняття російського колоніалізму. Зважаючи на те, що Росія свої завоювання здійснювала у суміжних сухопутних, а не на заморських територіях, її довго не трактували як колоніальну державу. Натомість у західній пам'яті закарбувався образ Росії-жертви – величній і географічно безмежній країні, яка має значний творчий потенціал, але яку мучать постійні нещастя. А тому про неї почала формуватися думка як про країну без природних кордонів, яка просувається вперед тільки для того, щоб захистити себе, і що її експансія має позитивний цивілізаційний вплив. Окрім того, реалізуючи свої геополітичні плани у боротьбі із Заходом, царська Росія і її наступник ССРСР демонстрували підтримку антиколоніальним рухам проти нього. Все це в комплексі «привело до затримки із усвідомленням того факту, що колоніалізм не обмежувався експансією Заходу в Азії та Африці, а існував також і в Європі» [14, с. 79, 82–85].

А тому, маючи життєвий емпіричний досвід (полька, народжена у Литві, здобула вищу освіту у Варшавському університеті і продовжила її у США), Е. Томпсон, так само як і Е. Саїд, який вивчав імперську складову творів англійських та французьких письменників, присвятила свої дослідження російській культурі і літературі як інструментам колоніалізму. Висновки обох вчених щодо механізмів колонізації підкорених народів є майже ідентичними. Такими самими ідентичними, і навіть чіткіше вираженими у праці Е. Томпсон, є висновки про позитивну роль націоналізму у процесах деколонізації територій і народів. Зокрема, науковець у контексті аналізованої теми вказує, що необхідно розмежовувати захисний націоналізм, основою якого є захист національної ідентичності, та агресивний націоналізм, спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть Інші [14, с. 19].

При цьому вона робить дуже влучне застереження, яке добре надається і для характеристики сучасного українського націоналізму: «Захисний націоналізм є засобом опору від зазіхань ворожих Інших на їхню ідентичність, але його дуже часто тлумачать як ксенофобію або антисоціальну поведінку. Таке тлумачення саме по собі є виявом колоніальних нахилів, оскільки воно штовхає Інших у прокрустове ложе дискурсивного простору, окресленого медіаторами, котрі представляють головні політичні потуги» [14, с. 32]. У своїй праці Е. Томпсон закономірно багато уваги приділяє Україні, її колоніальній долі і постколоніальному становленню. Не викликає сумніву, що наведена вище характеристика захисного націоналізму в її інтерпретації стосується також українського націоналізму.

Аналізуючи українську цивілізацію, М. Михальченко характеризує її як європейську, регіональну й стаціонарну. При цьому відмічає її внутрішню орієнтаційну роз'єднаність між європейською та євразійською цивілізаційною визначеністю. Однак, прогнозуючи перспективи взаємин двох сусідніх цивілізацій – української і московської, які він відповідно ідентифікує як європейську та євразійську, – вчений вказує на них як на такі, що кардинально розбігаються [8, с. 7–24].

Вважаємо, що в обох вище згаданих аспектах – внутрішньополітичного становлення і захисту національної ідентичності та зовнішнього цивілізаційного позиціонування між Європою та Євразією – український націоналізм є важливим фактором цивілізаційної визначеності України і може у цьому процесі відіграти конструктивну роль.

Його наявність і рівень структурно-організаційної та програмно-ідеологічної розвиненості є вагомим стримуючим чинником для прогресування російського націоналізму в Україні, а отже, й для постколоніального становлення ідентичності української етнічної нації та її використання як етнічного ядра для становлення політичної нації. В брюбейкерівській концепції боротьби «тріади націоналізмів» відсутність чи слабкість українського націоналізму автоматично посилює потенціал негативного впливу російського націоналізму на цей процес. Недаремно низка українських учених відзначає недостатність українського націоналізму в

Україні. Так, співавтори монографії «Українська політична нація» Н. Земзюліна і С. Шамара з цього приводу зазначають: «Безумовно, важливим чинником, який гальмує розвиток української нації і української національно-політичної ідентичності, є брак, власне, українського націоналізму» [6, с. 246].

Аналогічну думку, але вже в контексті цивілізаційної визначеності, висловлює і М. Михальченко: «Самоідентифікацію української регіональної цивілізації отримує не надлишок націоналізму, а його нестача». При цьому науковець наголошує на зваженому, раціональному характері такого націоналізму, який характерний для консервативних партій Європи [7, с. 106].

Цілком логічно з цього випливає, що чим довше триватиме невизначеність щодо етнічного ядра української політичної нації, тим негативніше це відобразатиметься як на процесі її формування, так і на зовнішньому цивілізаційному позиціонуванні України. Адже розмитість ідентичності української регіональної цивілізації ускладнюватиме і її позиціонування між європейською та євразійською глобальними цивілізаціями.

У той же час націоналізм, у найширшому сенсі, трактується як політичний рух та ідеологія, «яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розвитку» [11, с. 16]. А тому, відстоюючи українську національну ідентичність, український націоналізм тим самим справляє позитивний вплив на процес цивілізаційної визначеності України.

Отож, універсальним критерієм визначення цивілізації є спосіб життя. За своїми компонентами він рівнозначний національній ідентичності, яка належить до головних ідеалів нації і посідає таке саме чільне місце в доктрині націоналізму. А тому націоналізм є вагомим фактором цивілізаційної визначеності.

Національна ідентичність як критерій цивілізаційної визначеності не залежить від суперечностей етнічного та політичного трактування нації, адже об'єктивно кожна нація володіє власною ідентичністю й історично формування політичної нації завжди відбувалося навколо її етнічного ядра.

Свою особливість має процес формування і цивілізаційного визначення політичних націй, які перебувають на етапі постколоніального становлення. Титульна нація, яка дала назву новоутво-

реній державі, формуючи своє етнічне ядро, вступає у суперечність із національною меншиною, яка донедавна була частиною панівної метропольної нації, за своєю ідентичністю може належати до іншої глобальної цивілізації і прагне в змінених суспільних умовах і надалі займати панівне або ж привілейоване становище. Відстоюючи в таких умовах власну етнічну ідентичність, націоналізм може вагомо і конструктивно впливати на формування політичної нації й тим опосередковано також на її регіональну та глобальну цивілізаційну визначеність. Фактором такого конструктивного впливу є його захисний і консервативно-раціональний характер.

Українська нація перебуває на постколоніальному етапі становлення і характеризується внутрішньою орієнтаційною роз'єднаністю поміж європейською та євроазійською цивілізаціями. Український націоналізм об'єктивно є вагомим фактором політичного процесу в державі, історично демонстрував і демонструє переважно європейську цивілізаційну зорієнтованість та може відіграти конструктивну роль у збереженні етнічної ідентичності, її перетворенні на ядро політичної нації, а отже, і впливати на формування її регіональної та глобальної цивілізаційної визначеності.

Такі висновки розкривають перспективу подальших досліджень на теми постколоніального націоналізму, формування етнічного ядра української політичної нації та моделювання ідеологічно-програмних засад українського раціонального консервативного націоналізму.

1. Андрущенко Е. Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Запоріжжя, 2015. 284 с.

2. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі; [пер. з англ. О. Рябов]. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.

3. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку; [пер. з англ. Н. Климчук]. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.

4. Гіббернау М. Ідентичність націй; [пер. з англ. П. Тарашук]. Київ: Темпора, 2012. 304 с.

5. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
6. Крисаченко В. С., Степико М.Т., Власюк О.С, Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка. Київ: НІСД, 2004. 648 с.
7. Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI веков. Киев.: Парламентское издательство, 2016 . 504 с.
8. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Киев.: ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.
9. Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. 872 с.
10. Саїд Е. Культура й імперіалізм; [пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал, Н. Гхазалі, Т. Марценюк]. Київ: Критика, 2007. 608 с.
11. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія; [пер. з англ. Р. Фещенко]. Київ: «К.І.С.», 2004. 170 с.
12. Сміт Е. Національна ідентичність; [пер. з англ. П. Тарашук]. Київ: Основи, 1994. 224 с.
13. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху; [пер. з англ. М. Климчук, Т. Цимбал]. Київ: Ніка-Центр, 2006. 3230 с.
14. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм; [пер. з англ. М. Корчинська]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 368 с.